

טובת-הילד, מסוגלות-הורית ושליטת-אב

בסיכסוכי הורים על משמורת ילדיהם

ישראל אורון (אוסטרי)

מבוא

פסיכולוגיים, במטרה לקבוע את טיבו כהורה לאותו קטין, הגם שהוא כבר משמש הורה מזה שנים. ברי, שלולא ניתוק קשריהם של ההורים, לא היה עולה על דעתו של איש לערוך "מבחני הורות" כאלה.

ודוק - המדינה לא "בחנה" את ההורים טרם נישואיהם, ואף לא לקראת לידת ילדיהם, או לקראת ההריון. והנה לא אירע כל דבר הרסני בקשר שבין ההורה לילדו שיחייב על פניו את התערבותה של המדינה.

על יסוד כל אחד מההיבטים שילובנו, תוצג כבר עתה מסקנה מרכזית: גם לאחר פרידתם, או גירושיהם, של בני-זוג, אין כל בסיס פסיכולוגי למנוע מי מהם מלהמשיך ולגדל את ילדו. על כן אין להפקיד את תפקיד גידול הילדים בידי של ההורה האחר בלבד (האם, כמעשה של שיגרה משפטית). על כתפי שני ההורים מוטלת החובה, והזכות, להמשיך במלאכה.

העדר תקפות בבדיקת "טובת הילד" ו"מסוגלות הורית"

כבדרך שיגרה, כאשר שני ההורים חפצים להמשיך ולגדל את ילדם ואחד ההורים מתנגד לכך, יורה השופט על בדיקת המסוגלות ההורית של שניהם. דא עקא, שהתקפות (validity) של בדיקה זו מוטלת בספק.

מה בודק איש המקצוע בבואו להמליץ על משמורת הילדים? הדברים הבאים מתמצתים זאת כהלכה:

"Essentially, there are five main topics:

- 'the best interests of the child';
- the bond between the child and his parents or siblings;
- psychological dysfunction, the capacity to parent, and the strengths and weaknesses associated with each parent's ability to parent, nurture, and understand the children and their needs;
- the nature of the coparental relationship; and

במאמר זה ילובנו כמה היבטים בנושא המורכב והסבוך של משמורת קטינים לעת גירושי הוריהם. היבטים אלה רובם ככולם אינם מהווים חלק שכיח ומוכן מאליו מהדיון בנושא, או מחוות-דעת מקצועיות. לשם הצמצום, הערותי מוגבלות לאותם מקרי פירוד וגירושים, בהם שני ההורים רוצים להמשיך ולממש את זכותם לגדל את ילדם, גם אם מי מהם מתנגד למימוש זכות זו בידי בן זוגו. כמו כן, לא עולה חשד נגד אחד ההורים להתעללות פיזית או מינית בילד, ואף אחד מהם איננו מנוע מבחינה טכנית מלטפל בילד עקב אישפוז ממושך בבי"ח פסיכיאטרי, או עקב ריצוי עונש מאסר רב שנים.

דבר שבשיגרה הוא, שהורים העומדים להיפרד, או להתגרש, ואינם מסכימים מי מהם יהיה ההורה המשמורן, דהינו - יחזיק בילד ויגדל אותו, בית-המשפט הוא שיכריע. דבר שבשיגרה הוא, שביהמ"ש מבקש חוות-דעת מקצועית, אשר תמליץ בפניו מי יהיה ההורה המשמורן. דבר שבשיגרה הוא, שבית המשפט הוא שמכריע בסופו של דיון מי מההורים יהיה ההורה המשמורן. שיגרה.

לכאורה, אין בכך כל רבותא - כאשר שני צדדים מסוכסכים ומביאים את עניינם לערכאות, ממילא יכריע ביהמ"ש לצד זה או זה. אך בכל זאת ישנה רבותא בסיכסוך על משמורתם של קטינים, מכיון שבית המשפט בהחלטתו מי יהיה המשמורן, מפקיע את זכותו של ההורה המפסיד במשפט לגדל את ילדיו, וזוהי זכות שעמדה להורה מרגע צאת ילדיו לאויר העולם. (בהקשר ראוי להדגיש, כי אגב כך מפקיע ביהמ"ש את זכותם של הילדים אשר מי מהוריהם הפסיד במשפט להיות מטופלים על ידו). לא רק שבדרך זו המדינה מתערבת בזכות הטבעית של הורים, אלא בעת ניתוק הקשר בין שניהם היא מתערבת בקשרי הגומלין של הילד עם הוריו, ומשנה אותם כראות עיניה. בהתערבות זו מעמידה המדינה, באמצעות ביהמ"ש, את ההורה המפסיד, כמו את ההורה שזכה, במיני מבחנים וביירוים

e) recommendations for how the parents can share the time with their children. This is often called the custody and visitation plan” (Stahl, 1994, p. 23).

מהם בכלל אותם אינטרסים של הילד, שהוריו אמורים להיות מסוגלים לספק, ללא קשר לגירושיהם? בספר הקלאסי **מעבר לאינטרסים הטובים ביותר של הילד** דנים בכך המחברים, תוך שהם מנסחים מספר קווים מנחים להשמת ילד לעת גירושי הוריו, או באימוצו, או בהרחקתו למוסד (Goldstein et al, 1996, Book One), שעיקרם: הגנה על הצורך של הילד בהמשכיות יציבה של תהליך הגדילה הפיזית, הריגשית והאינטלקטואלית; ההחלטה באשר להשמתו צריכה לשקף את תחושת הזמן המיוחדת שלו, שיסודה בדחיפות צרכיו האינסטינקטואליים והאמוציונאליים, וביכולתו המוגבלת לדחות את סיפוקם ולצפות-מראש התרחשויות אפשריות בעתיד. אם כן, טובת הילד דורשת שהחלטת ההשמה לא תאיים על יציבותה של סביבתו, או שתביא במהירות לייצובה המחודש, ולפיכך:

“... the placement standard should be one that provides the least detrimental available alternative for safeguarding a child’s growth and development...it is that specific placement and procedure for placement which maximize her opportunity for being wanted and for maintaining, on a continuous, unconditional, and permanent basis, a relationship with at least one adult who is in fact, or is capable of becoming, her psychological parent” (p. 50).

לעניינו של מאמר זה ברי, אם כן, שגם בנסיבות של גירושי ההורים, אין טוענים שאחד ההורים איננו מסוגל לתפקד כהורה לילדיו וכי קשריו עם ילדיו יהיו להם לרועץ, אלא שכישורי-ההורות של ההורה האחר עדיפים.

ככלל, בבדיקת המסוגלות ההורית מתמקדים במידה, או באיכות, של התואמות שבין הצרכים (או: האינטרסים) של הילד לבין היכולות של הוריו לספק צרכים אלה אחרי גירושיהם (Ackerman, 1995). למעשה, הדיון במסוגלות מקיף מכללא את צרכיו, כפי שהם מפורטים בספרות תחת הכותרת: “פסיכולוגיה התפתחותית”. בארץ נוסחו המרכיבים של המסוגלות ההורית בידי כבי' השופט פורת (בלנק ואליצור, 1991), מן הסתם על יסוד כמה וכמה חוות דעת מקצועיות שהוגשו לערכאות. תמציתה של המסוגלות ההורית, על פי השופט פורת: יכולת לספק צרכים פיזיים, נפשיים והתפתחותיים; העדפת צרכי הילד ע"פ הצרכים של ההורה; יציבות בהתנהגות ההורה; הענקת ערכים תרבותיים, חברתיים ומוסריים; הצבת גבולות לילד; דמות הורית מספקת להפנמה חיובית.

לפני מספר שנים הועלו על הכתב הנחיות מקצועיות לענין המשמורת לאחר גירושים (שרון, 1993), ועל פיהן פירושה של מסוגלות-הורית: “מדת תואמותו של הורה להעריך נכונה את צרכיו הפיזיים, רוחניים ונפשיים של ילדו בהקשר לגילו והתפתחותו, ולהיות זמין ופנוי לענות לצרכים אלו”. המחבר ממליץ להתייחס למספר משתנים, ושניים מהם רלוונטים לענייננו; האחד - דרכם של ההורים להתמודד בגירושיהם, כשההנחה היא שהורה המתמודד בהם טוב יותר, ייטיב להתמודד במשברים בעתיד. המשתנה השני עוסק ב"זמינות ונגישות, שעניינן בפניית הפיזית והרגשית שיש להורה כדי להיענות בפעל לצרכי ילדיו”.

על אף כלליותם של הדברים באשר לטובת-הילד ולמסוגלות-הורית, הם עשויים להיראות סבירים וראויים בעיניו של כל אחד מהקוראים. ברם, הדעת נותנת שעל איש המקצוע, שמחובתו להעריך ולהמליץ מי יהיה ההורה המשמורן, לפרוט דברים אלה למדדי פעולה בשטח. כדי לעשות כן, נהוג להפריד את תהליך ההערכה לשני חלקים: האחד, עניינו העברת טסטים פסיכולוגיים להורים, ויש שגם לילדים. החלק השני עוסק בהפקת אינפורמציה באמצעות שאלונים וראיונות עם ההורים והילדים. אתייחס עתה לשני חלקים אלה של תהליך ההערכה.

טסטים פסיכולוגיים

המסקנה המרכזית הנגזרת מכל דיון בנושא זה הובעה ע"י פסיכולוג, שהוא בקי ורגיל בהערכה נפשית בענין המשמורת: “As of now, there is no psychological test... that adequately measures parental fitness...given the complex nature of relationships and parenting, as well as the complexity of the issues associated with custody and shared parenting, no such test is available” (Stahl, 1994, p. 55).

ככלל, משתמשים בארץ לצורך קביעת המשמורת באותם טסטים כבארה"ב, שעיקרם: MMPI, TAT, רורשאך, WAIS, השלמת משפטים, ציורים. (ראו דיון מפורט ב: אלמגור, 1999). המסקנה שציטטתי היא גם מסקנתם של אנשי המקצוע במקומותינו. על פיהם “יש הגדרה לא ברורה של אמת-המידה למסוגלות הורית, במיוחד כששני ההורים נראים כשירים... והיעדר תיקוף של מבחנים אלה למטרה זו” (שם, עמ' 34). יש המעירים כי אף שלהעדר מסוגלות הורית אין מתוּדָה ספציפית של איבחון, בכל זאת יש לראות בטסטים יסוד מוסד בהליך ההערכה, מתוך ציפייה למחקרים שיבססו בעתיד את מהימנותם ותקפותם (זכי, 1992).

וחוק אימוץ ילדים, התוכן של המשתנים שנבדקו אינו זר למאמר זה. המשתנים אף תואמים את ההנחיות בענין משמורת לעת גירושין (שרון, 1993). תוך שימוש בטכניקות מתודולוגיות נאותות, איתרה עורכת המחקר עשרים ושתיים התנהגויות המצביעות על יכולת ההורה למלא את תפקידו, מול עשרים ושמונה התנהגויות המצביעות על העדר יכולת. מיכלול התנהגויות אלה סוכם במערך בן תשעה תחומים, אשר ששה מהם רלוונטיים לענייננו:

- איכות הטיפול הפיזי.
- דאגה להשגחה קבועה ומתאימה על הילד.
- ביטויי קשר ריגשי וענין בילד.
- התנהגות עקבית כלפיו וקביעת כללים.
- מתן מדה של עצמאות.
- דאגה ומעקב אחר חינוך הילד במסגרות פורמליות.

ברם, סוגי התנהגות אלה לא לוקטו ממסמך רשמי כלשהו שנועד לעובד הסוציאלי, אחרי שנבחנה תקפותם, אלא הופקו במחקר עצמו מתוך הזכרון(!) של עשרה מומחים בתחום. די בעובדה זו כדי ללמד על מידת הסובייקטיביות הנוהגת במהלך הערכת התיפקוד של ההורים, וממילא על העדר תשתית אובייקטיבית ותקפה להמלצות של המעריך.

במחקר אחר בנושא איתור משתנים של המסוגלות ההורית. הסיקה עורכת המחקר, כי "מחקר זה תומך בממצאיו את ראיית תחום בדיקת כושר הורות כתחום שאין בו אחידות דעים, ואין לו אישור אמפירי חד-משמעי בענין מיהו ההורה בעל היכולת למלא את תפקידו ההורי" (לירן, 1995. עמ' 54).

באשר לראיון, הרי בעצם מהלכו טבוע כשל המונע כנות מצד ההורה, משני טעמים (היפס, בעיקרם, גם למילוי השאלון). ראשית, ההורה מתבקש לחשוף פן מחייו האינטימיים, אך לשם כך יש לבנות אימון (trust) בינו לבין המראיין. אימון כזה לעולם איננו נבנה תוך דקות שיחה ספורות, ואף לא במשך שעה או שעתיים, שהוא פרק הזמן השכיח לראיון בענין משמורת. הטעם השני, הקשור אף הוא לנושא האימון, עניינו הבטחון שחש המראיין כלפי המראיין כמי שפועל עבורו, ושעל יסודו ברי לו כי דבריו בקונטקסט המקצועי לא ישמשו כנגדו (Fine & Glasser, 1996). ברם, לשני ההורים ידוע, כי בדרך השיגרה המשמורת תינתן רק לאחד מהם. וכך, לפחות דבריו של אחד מהם ישמשו נגדו. שני טעמים אלה מצביעים על מגבלה משמעותית של תקפות הראיון, כי אין הוא משקף כדבעי את המתחולל בנפשו של המראיין.

להערכת, המצב סבוך יותר כאשר מראיינים ילדים. ככלל,

להשלמת נושא התקפות יש להדגיש במיוחד את תקף-הניבוי (criteria oriented). היעילות של טסט נמדדת לא רק בשאלה האם הוא אכן מודד את אשר הוא נועד למדוד, אלא שהטסט אף מהווה בסיס להערכת תוצר מסוים בעתיד, כאשר תוצר זה הוא אמת-מדה חיצונית ועצמאית לאמוד על פיה את הניבוי. ולענייננו: האם אכן הצליח ההורה המשמורן לתפקד כהמלצתו (ניבוי) של איש המקצוע, כפי שהדבר צריך להסתבר ממחקר-מעקב (follow-up). העדרם של מחקרים אלה ממילא מערער את בסיס השימוש בטסטים.

לבסוף אתמה, האם סערת הגירושין מתאימה מעיקרה להעברת טסטים להורים וילדים, אפילו היו תקפים למהדרין, ולהשליך מהם לאישיות ולתיפקודה בעבר, ועוד יותר מכך לעתיד לבוא.

שאלונים וראיונות

אנשי מקצוע הממליצים פיתחו שאלונים, שעליהם משיבים הן ההורים העומדים בפני פירוד והן ילדיהם. דוגמא: שאלונים המציגים סיטואציות של דרכי טיפול בילד, ובדיקת התגובה של כל אחד מההורים. או כיצד תופס הילד את הוריו, ועם מי מהם הוא מחפש קירבה ואינטראקציה. בנוסף לכך, מתוך נסיונם בתחום של משמורת קטינים, מפרטים אנשי המקצוע נקודות שונות, שיש להתמקד בהן בעת ראיון עם ההורים והילדים. כך, מנסים להבין במהלך הראיון את הדינמיות של המשפחה ולהבין את אופי הקשר בין ההורים לילדיהם, ומתמקדים בתפיסת הילדים את התנהגות הוריהם בכלל ואת גירושיהם בפרט.

(פירוט ראו ב:

Ackerman, 1995, pp. 142-155. Bricklin, 1995, Ch. 4-6. Munsinger, 1994. Plumb & Lindlay, 1990, App. 4-19. Stahl, 1994, App. 2,3).

למעשה, השאלות ונקודות-המיקוד האלה הן הן היוצקות תכן אמפירי במושג "מסוגלות-הורית", וגם אנשי מקצוע בארץ משתמשים בהן. (הקוראים שתחום הדיון זר להם, רצוי שיעיינו באחד הפריטים הביבליוגרפיים שציינת). ברם, למיקרא חומר זה מכרסם הספק באשר ליעילותו, מכיון שנקודות המיקוד לא נכללו בשאלון לאחר שנבחנו תקפותן וכוח הניבוי שלהן. ברי, כי השאלות נבחרו על סמך הבנתו האישית-סובייקטיבית של איש המקצוע, ולפיכך ניתן לייחס להן תקפות-תוכן בלבד.

זכיר בהקשר זה מחקר שעניינו הערכת יכולת תיפקוד הורים (דולב, 1990). אף שהמחקר דן בחוות-דעת של עובדים סוציאליים בתחום הגנת הילד על פי חוק הנער (טיפול והשגחה)

של הילד מכל תקופת חייו, וכפועל יוצא מתמקדים רק בהתנהגות הילד בהווה. כלומר: ללא קשר למשמורת, כאשר איש מקצוע מראיין ילד בהווה בקשר לבעיה כלשהי, לא מן הנמנע כי מה שהוא בוחן עתה, הרי זה בבחינת -
“... temporary setback in an otherwise steady movement toward maturity or the inevitable outcome of an earlier series of emotional or physical or temperamental mishaps” (Lukas, 1993).

בגזרה שווה למשמורת: גם כאשר עוסקים בצרכי הילד ובאינטראקציה שבינו לבין מי מהוריו, יש לעשות זאת במימד ההתפתחותי על פני רצף הזמן. ברם, עיקר השאלות המוצגות להורים ולילדים עוסקות בזמן הווה. אף אם יש המתמייחסות לעבר, התשובות “נצבעות” ע”י הנסיבות המיוחדות בהווה. כך או כך, שאלות אלה אינן מייצגות, ואינן יכולות לייצג כמות את מלוא רצף הזמן של יחסי הילד עם הוריו. זאת מהטעם הפשוט, שכדי לעמוד היטב על מהלך האינטראקציה בין ההורים לילדים יש לשחזר את בניית הקשר מהלידה ואילך, ולדגום ממנו דגימות-זמן. מתוך כך אף מסתבר, שהמלצה לאנשי מקצוע כי יתנו דעתם לאינטראקציה שבין ההורים לילדם כאשר אלה באים לראיון, או לזו המתרחשת בבית שאליו הם מגיעים בתקף תפקידם, לאו המלצה היא. לא רק שהתצפית נערכת בתקופת שבר אדירה לילד והתנהגותו איננה כתמול שלשום, אלא שזוהי דגימת-זמן מוטה מעיקרה, שהתקפות ממנה והלאה.

במלים פשוטות: כדי לייצג כמות את מציאות החיים כהווייתה דרושה תצפית שיטתית על ההתנהגות, כפי שהיא נוהגת זה מכבר במדעי החברה בכלל, ובענייני נפש בפרט (Fassnacht, 1982. Anastasi, 1982. Cronbach, 1984). אכן, בנושא שלנו מלאכת דגימת הזמן איננה ניתנת לביצוע, אך אין הדבר מלמד שיש להמשיך ולהתנהל בדרך השיגרתית בבחינת מצוות אנשים מלומדה.

כך או כך, שאלות הראיון בדבר משמורת אינן מהוות בסיס ראוי לניבוי תקף של קשרי הורה וילדו בעתיד, ומכאן, (גם) תשתית זו של ההמלצה באשר להורה המשמורן נשענת על כרעי תרנגולת.

החשיבות הייחודית לקשרי אב-ילד

לעת פרידה של ההורים, צפויה סכנת ערעור לקשריו של האב, דוקא, עם ילדו, מכיון שממנו נשללת בעקביות זכות המשמורת (ראו הפרק הבא). כך, בעוד פרידת ההורים נעשית על דעת

ולאו דוקא בנושא משמורת, הילדים אינם בגדר פונים וולונטריים, ותהליך בניית הקשר עמם רצוף מכשולים, שלעתיים אינם עבירים (Lukas, 1993). הנסיון מלמד גם שילדים נמנעים מלחשוף בעיות מחוץ למסגרת משפחתם, ועל כן יש לעבוד באמצעות ההורים לשם פיתוח זיקה-הרמונית (rapport) בין איש המקצוע לבין הילד (Logan, 1989). מן הסתם, אמצעי יעיל זה נדון מראש לכשלון בסכסוכי הורים על משמורת ילדם, ולמראיין לא נותר כי אם להשתמש בראיון ישיר שתקפותו המוגבלת מודגשת דוקא אצל ילדים.

פסיכולוג אשר מן הסתם למד מנסיונו כי בדרך שיגרה ילדים מתנגדים לחלוק את רגשותיהם עם אדם זר, ממליץ להורים מה לומר לילדם כדי שזה יתרצה וישתף פעולה עם אנשי מקצוע (Stahl, 1994). נקל לשער את מידתו של (אי) שיתוף הפעולה ותקפות דברי הילד בנסיבות אלה.

אף נמצא, שגבולות הסודיות לדברים שהילד מספר בשעת הראיון רופפים למדי, והחשש של הילד כי דבריו יועברו למוסדות חברתיים שונים בולם את שטף דבריו ומסננם (Barker, 1990). ואכן, בנסיבות גירושין ברי לילד (כמו למבוגר) שתהיה השלכה מעשית לדבריו בראיון, ודבריו יועלו בחוות הדעת של המראיין אשר תוגש לבית-המשפט ותחשף לעיני הוריו (Stahl, 1994). יש אנשי מקצוע אשר אף הגדילו לעשות: מכיון שברי להם כי לא ניתן להבטיח לילד שמירה על הסודיות המתחייבת בסיטואציה של חשיפה נפשית, הם ממליצים כיצד לפנות אליו בדרכי ניסוח כאלה, שיביאו אותו בעל כורחו להסכים לחשיפת דבריו (Skate, 1985). סביר כי שיתוף הפעולה מצד הילד בנסיבות אלה לוקה בחסר, בלשון המעטה, וכך אף התקפות של הראיון.

כאן המקום להזכיר, כי רוחש בילד ללא הרף קונפליקט נאמנות בין הוריו. תהא זו תמימות מקצועית להניח מעבר לכל המהמורות המתודולוגיות, כי קונפליקט זה נפתר מניה וביה אם אין שואלים את הילד ישירות עם מי מהוריו רצונו להתגורר. נהפוך הוא. לילד, גם בגיל צעיר ביותר, ברור שהוא מהווה נושא מחלוקת בין הוריו, וודאי ברור לו מהי מטרתו של איש המקצוע המנסה לחזור לנבכי נפשו של הילד (נסיון שאף עלול להוות חיזוק לקונפליקט). מתוך עיון בספרות, דומני שאנשי מקצוע טרם נתנו את דעתם התאורטית והמחקרית לקונפליקט זה, אשר ממשיך ללוות את הילד בשיטת המשמורת המקובלת של הורה יחיד.

כשל תקפות נוסף קיים בשיטת איסוף האינפורמציה מבני המשפחה, המתבטא בכך שאין דגימה ראויה של יחסי-הגומלין

שניהם, "גירושיהם" של האב וילדו זה מזה מתרחשים אף לא על דעת אחד מהם. כדי לעמוד כהלכה על המשמעות הנפשית של הנתק בין השניים, אסקור ביעף חומר שנפקד, כבדרך שיגרה, מחוות-דעת של מומחים בענייני נפש, ומהכרעותיהם של שופטים.

לעובדה הביולוגית של היווצרות הילד ע"י אמו ואביו גם יחד, יש משמעות פסיכולוגית מרחיקת לכת. (כך בכל תרבות. אך כאן הכוונה לתרבות המערבית בכלל, ולישראל בפרט). מרגע לידתו נוצרת בין הילד ובין הוריו התקשרות-שבחיבה (attachment), שמטרתה לספק לו תחושת בטחון ריגשי והגנה (Mussen et al, 1990). מערכת ההתקשרות כוללת מערך-תגובות שאותן מעורר מצב מצוקה, כרעב, חרדה, עייפות. בדרך של אינטראקציה עם נשוא ההתקשרות פוחתת תחושת אי הנוחות. בהדרגה, במהלך שנתו הראשונה, נוצרת בנפש הילד סְכָמה המייצגת את ההורים, והוא יחוש בטחון גם ללא נוכחותם הפיזית לידו (שם).

זה מכבר נמצא, באמצעות תצפית ישירה במשפחות, כי התקשרות-שבחיבה זו נוצרת החל בינקות, הן עם האם והן עם האב. כך, לדוגמא, התינוק חש במצוקה כאשר ניתקוהו מכל אחד מהוריו, ולא דוקא מאמו, על אף העובדה הטכנית, כי רב המשפחות שנבדקו האבות נעדרו מהבית יותר מהאימהות (Lamb & Goldberg, 1982). מסתבר, שכל אחד מההורים ממלא תפקיד בעל אפי נפרד וספציפי באינטראקציה עם התינוק, כבדפוסים משחק וטיפול שונים, ומכאן שכל אחד מהם תורם לנתיבי התפתחות שונים, כאשר שני התפקידים משלימים זה את זה וחשובים לתינוק באותה מדה (Parke & Tinsley, 1981). ככלל, בבחינת האינטראקציה בין האב לילדו, נמצא כי היא תורמת תרומה משמעותית להתפתחות של הזהות המינית, להתפתחות האינטלקטואלית, וכן להסתגלות נפשית ולמסוגלות חברתית (Lamb, 1981).

את חשיבותו של תפקיד האב בהתפתחות הנפשית של הילד, ניתן ללמוד גם מתצפית במשפחות שבהן האב הוא המטפל העיקרי בילדים. בארה"ב הן נאמדות ברבע מהמשפחות שבהן האשה עובדת (Pleck, 1997). במשפחות אלה נמצא, שלילדים היה קשר עז יותר לאבות מאשר לאמהות, וכי ההתקשרות של התינוקות אל אנשים בסביבתם היתה טעונה בפחות חרדה מאשר במשפחות שבהן האם היתה המטפל-העיקרי (Russell, 1999).

אם כן, חשיבות האב להתפתחות ילדו איננה נופלת מזו של האם, והמימצאים הספורים שהבאתי עולים בקנה אחד עם

מחקרים רבים אחרים. מחקרים אלה, יש לדעת, משקפים רק מהפך מחקרי בנושא זה, ולא דוקא מהפך בהתנהגות האבות כלפי ילדיהם (Radin & Russell, 1983).

ערוץ מחקרי שלישי להבנת ערכו של האב, מתמקד בילדים הגדלים בהעדרו. מסתבר, שהמשנתה המכריע לענין זה אינו עצם הגדילה וההתפתחות ללא אב, אלא נסיבות היעדרותו. דהיינו, האם הנסיבות מצביעות על נטישת הילד ע"י אביו, או על סיבות ראויות שהביאו לפירוד ביניהם, כמוות (McLanahan & Teitler, 1999). גירושים הם מהנסיבות השכיחות המולידות את תחושת הנטישה, ונראה שתחושה זו, בצירוף חסרון השפעתו של האב על התפתחות ילדיו, מביאה לפגיעותם הנפשית לטווח ארוך (שם). ואכן, עשרות רבות של מחקרים מצביעים בעיקר בנסיבות אלה על חשך-התפתחותי בתחומים שונים של האישיות: התפתחות הזהות המינית של הבן; התפתחותה של הבת בדגש תיפקודה ההטרוסקסואלי; תיפקוד קוגניטיבי; הסתגלות אישית וחברתית (Billar, 1981).

זאת, ועוד. כידוע, תמונת הגירושין השכיחה נראית כך: כעבור פרק זמן של חיכוכים בין ההורים, האב הוא זה שנוטל את חפציו ועוזב את מקום המגורים המשותף. נראה שיש בכך כדי ליצור, לכאורה, תשתית עובדתית בלב ילדיו, שהוא נוטש אותם וחשיבותם בעיניו - כקליפת השום. ככל שהילד רך בשנים, כך ייחרתו בתפיסתו הסובייקטיבית נסיבות העזיבה כנטישה זדונית, בעיקר אם לאימו יהיה אינטרס שלא להעמיד בפניו את העובדות על דיוקן.

בנוסף, אם האב ייאבק בערכאות כדי להיות המשמורן של ילדיו, וכרגיל במקומותינו יפסיד, הרי בעיניהם הוא יצטייר כמי שנמצא ע"י בימ"ש בלתי ראוי לגדלם, שזה בבחינת חותם רשמי לכך שהוא "נטשם". ואם האב הוא שנתר בדירת המגורים והאם והילדים יצאו ממנה, הרי הוא בבחינת מי שהשליך את ילדיו ככלי אין חפץ בו. ילדים בשלב האופרציות הקונקרטיות שבהתפתחותם האינטלקטואלית, יתפסו את החלטת הערכאות בדרך נוקשה וחסרת פשרות, ללא התחשבות במורכבותן של הנסיבות במציאות, ותוך שהם מתעלמים מחוויות חיוביות שהם חוו עם אביהם. או אז - גושפנקא רשמית של העדר מסוגלות-הורית הוטבעה על מצחו של האב, ועם תו-קלון זה עליו לבסס מחדש את יחסיו עם ילדיו.

אנשי מקצוע אחדים שמו להם למטרה להפסיק את העדפת האימהות בערכאות ולתת כלים בידי של האב התובע את משמורת ילדיו, ואת שלל המסקנות המחקריות סיכמו בדרך תמציתית (Thompson, 1983):

א. על אף שינויים מובהקים בהקדשת זמן לתינוקות ולילדים צעירים ביותר, האבות והאמהות גם יחד מהווים עבורם דמויות משמעותיות. גם כאשר האם היא המטפלת העיקרית בתינוק, שניהם מהווים לו הורים-פסיכולוגיים, ועובדה זו יפה גם להתפתחותו בכל שנות ילדותו ונערותו.

ב. כל אחד מההורים ממלא את תפקידו בדרך שונה, בעלת חשיבות ייחודית. הבדל זה נתפס ע"י התינוק, ונטמע במערכת ציפיותיו מהסביבה.

ג. האבות מצויידים כהלכה בכישורים למלא את תפקיד המטפל העיקרי, אף שסיגנון הטיפול שלהם יהיה שונה מזה של האם. מתוך כך אף משתמע, שאת תפקידי הטיפול בילד אין לחלק על פי אמות מדה מסורתיות של מין (שמהן נובע הויכוח השכיח, מי מההורים חשוב יותר להתפתחות התינוק), אלא על פי מטפל-עיקרי ומטפל-משני.

ד. אם ניתנת המישמורת על הילדים להורה אחד, טוב יותר שהילדים יהיו עם ההורה בן מינם. במחקרי-אורך באשר להשפעת הגירושים על ילדים נמצא שקשיים רבים יותר נערמים על התפתחותם של בנים השוהים עם אמם, מאשר להיפך. דהיינו, לאבות תרומה ייחודית להתפתחות בניהם.

העולה במקובץ מסיכום מחקרים משלשת כיווני המחקר בנושא תרומת האב הוא, שאין כל בסיס להפליה נגד אבות בהחלטות בענין משמורת ילדים, גם אם הם רכים בשנים, או אף תינוקות.

לפגיעה המסתברת משלילת האב כמשמורן לילדים יש היבט נוסף, שעניינו בסמכות ההורים. ככלל, סמכות ההורים, במובן הרחב ביותר כברי-סמכא, מספקת לילד טיפול והגנה, ומהווה עבורו נקודת מוצא להתפתחותו ולתפקודו כבוגר בחברה. ההתפתחות מתרחשת במסגרת חיי משפחה אוטונומיים ובהדרגת ההורים, וככל שהילד רך בשנים כך הוא זקוק להם יותר. מתוך כך, כאשר המדינה פולשת לאינטימיות הקשר שבין הילד להוריו, בעוד אלה נאבקים על זכות המשמורן, הרי היא מחלישה קשר זה ומזעזעת אותו. צרכי הילד אינם מסופקים כראוי, ותפיסתו שהוריו הם יודעי-כל וכל-יכולים (שהיא שלב בהתפתחות הנפשית התקינה של כל ילד), מתערערת בטרם עת.

זעזוע זה של הקשר מתבטא בשני תחומים עיקריים. ראשית, כאשר הילד נדרש לשתף פעולה עם אנשי מקצוע בכלל, וכשמראיינים אותו בפרט. אז נכפית עליו חשיפת רגשותיו הכמוסים ביותר, שאותם נהג לחלוק רק עם הוריו (וסביר שעתה

הם מצטיירים בעינינו כחסרי אונים להגן עליו מפני הפלישה לנפשו, או כחסרי בינה להבין את מצוקתו ולסייע לו). התחום השני עניינו קונפליקט נאמנות הקונה שבינה בנפשו של ילד בגיל כלשהו, כאשר שואלים אותו עם מי מהוריו ברצונו להתגרר. אמנם יש הממליצים להסיק את רצונו זה מבלי לשאול אותו ישירות (Stahl, 1994), אך בכך הם מתעלמים מהאפשרות הסבירה שהילד יחוש את ציפיות המראין (והסביבה) ממנו, וישיב בהתאם להן ("social desirability"). אף קיימת בדאי אפשרות שהמראין ישליך את ציפיותו-הטייתו שלו על הדברים המעורפלים של הילד, ויסיק מהם מסקנה נטולת תקפות.

בהקשר לנושא הראיונות, מסופקני אם יש בכוחה של ההימנעות משאלה ישירה כדי לשכך את הקונפליקט. בנסיבותיה של משמורת ההורה היחיד עלול הילד לחוש כנוקט עמדה בסכסוך הוריו, מעצם העובדה שהוא נותר לגור רק עם אחד מהם. מן ההגיון שתחושתו תתעצם, בהתאם לרמת תפיסתו האינטלקטואלית את הקשר שבין סבה לתוצאה (Mussen, 1990).

לחדירת המדינה ישנה אם כן, השפעה מזיקה על המשך התפתחותו של הילד כבימים ימימה, שבהם היה אפוף הגנה ותמיכה מצד הורים אוטונומיים (Goldstein et al, 1996). לדידם של חוקרים אלה:

"Any invasion of family privacy alters the relationships between family members and undermines the effectiveness of parental authority. Children, on their part, react with anxiety even to temporary infringements of parental autonomy. The younger the child and the greater her own helplessness and dependence, the stronger is her need to experience her parents as her lawgiver - safe, reliable, all-powerful, and independent. Therefore, no state intrusion ought to be authorized unless probable and sufficient cause has been established..." (p. 97).

לא רק שסמכות שני ההורים נפגמת במידה בלתי מבוטלת מעצם הפלישה לחיי המשפחה, אלא שהמחקרים באשר לתרומת האב, בד בבד עם פסקי-הדין כנגדו, מלמדים כי תרומת האב מתערערת במיוחד. וכך, לא רק שהילדים מוצפים בשאלות פולשניות מצד אדם זר, אלא שבסיומו של התהליך הם אף צופים וחשים בשיאה של הפגיעה באוטוריטה האוטונומית והאינטימית של המשפחה. זאת, כאשר גוף זר מחליט כי יש לבתק את הקשר כפי ששרר בינם לבין אביהם. ההשפעה הטראומטית של החלטה זו לעולם לא תימחה מנפשות הילדים, אפילו בהעדרו של קונפליקט נאמנות, גם כאשר ישככו

גלי הסערה המשפחתית והמשפטית. סבורני, כי השפעה זו טרם נחקרה ביסודיות ראויה, על ההשלכות המתחייבות מכך.

הטייה-מראש של המערכת המשפטית

“Oppression in divorce is rooted in the laws governing marital dissolution: Not only does the law favor women through an intrinsic maternal bias...it penalizes men for their families role, which necessitates investment in employment rather than direct child care”. (Arendell, 1995. p. 69).

ככלל, התחושה של אבות שונים בבתי-משפט שונים, במדינות שונות ובפני שופטים שונים, היא של מרירות עזה. לא רק שמתייחסים אליהם כאל נאשמים בזויים, אלא אף כאל לאו-אדם (non-person) הנדחק ל: no-win situations (שם). ואכן, בארה"ב נמצא כי שופטים רבים אווזים בדעה הקדומה שאימהות הן ההורה הטוב ביותר לעת גירושין (Stamps et al, 1997). כתוצאה מכך כ-90% מסכסוכי ההורים הסתימו בפשרה מחוץ לבית דין, כי ידע מהי דעתו של השופט באשר למינו של המשמורן הראוי (שם). ברם, במהלך השנים יותר ויותר אבות בארה"ב החלו להאבק על זכותם למשמורת, עקב התגמשותה של מערכת המשפט ונטייתה לאפשר מימוש הזכות הזו, או של משמורת-משותפת (Plumb & Lindley, 1990). מכאן אנו למדים, שאבות נמנעו מלתבוע משמורת רק בגלל הטייתה של מערכת המשפט, ולא כי סברו שאינם מסוגלים לכך.

ובארצנו?

נמצא שהשופט מסתמך יתר על המדה על דעותיו הסובייקטיביות בקביעת ההורה המשמורן, שבאופן עקבי פסק כי זוהי האם (דביר, 1990). כן נמצא, כי דוקא בעת שהאב תובע להיות ההורה המשמורן, התהליך המשפטי מתמשך, ועל האב מוטלת החובה להוכיח כי האם חסרה מסוגלות-הורית, בעוד שהמסלול נינוח יותר עבור האם התובעת (גופנא-פינטו, 1996). הטייה זו של השופטים לתת את משמורת הילדים לאם הינה חזיון נפרץ, ועובדה ידועה לכל העוסקים בתחום (שם), וכן: זכי, 1992. אלמגור, 1999). הדעת נותנת, כי גם בארץ הטייה זו של בתי-המשפט משפיעה על האב להגיע להסכם-משמורת העונה לציפיות המקובלות הנוהגות בהם.

זאת ועוד: סרקתי פסקי-דין רבים בנושא משמורת קטינים

בישראל, ולא מצאתי ולו פסי"ד אחד שקבע את האב כהורה המשמורן, בנסיבות המותוות במאמר זה. סבורני, אם לא למעלה מזה, כי אין ולו תריסר פסקי דין כאלה ביובל שנותיה של המדינה.

כאן המקום לציין את ההטייה-מראש הטבועה בחוק לענין חזקת הגיל הרך ועל פיה "...ילדים עד גיל 6 יהיו אצל אמם, אם אין סיבות מיוחדות להורות אחרת" (סעיף 25 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות). דא עקא, שחזקה זו נסתרת מניה וביה ע"י המציאות, ובארצות המערב כבר מטים לכך אווזן. גם בארץ נשמעים קולות הקוראים לצמצם את החזקה ולהעניק שיוון לשני ההורים, בעיקר שמבחינתה של הפסיכולוגיה ההתפתחותית החוק מצמצם את תפקידו של האב (שניט, 1994).

בארה"ב נמצא שההטייה המשפטית משפיעה גם על איש המקצוע, הנוטה להמליץ על הורה משמורן בהתאמה לדעתו של השופט היושב בדין (Stamps et al, 1997). אף לא בלתי סביר להעריך כי אנשי המקצוע עצמם מוטים מראש בענין זה. ואכן, בארץ נמצא שעובדים סוציאליים ממליצים (ממליצות!?) כבדרך שיגרה על האם כהורה משמורן (דביר, 1990), מבלי שהם מעגנים את המלצתם בידע תקף בנושאי התפתחות הילד ודינמיות משפחתית (Sagi & Dvir, 1993).

בניסוחה של הצעה למודל להערכת המסוגלות ההורית, הגדיר המציע את עקרון היסוד שהינחה אותו: "טובת הילד וזכותו: ההורים זכאים לתבוע החזקת ילדם לא מכח עצמם אלא מכח הילד, אשר זכותו להיות מוחזק אצל הורה המתאים יותר שיבטיח את טובתו" (זכי, 1992). בעיקרון זה, כבמאמר כולו, אין מוזכרת כלל האפשרות ששני ההורים עשויים להבטיח את טובת הילד, והמחבר אינו מבהיר אם הוא מביא את שיגרת דרכה של המערכת המשפטית אשר על פיה ניסח את הצעתו, או שמא את תפיסתו שלו. כך או כך, עקרון זה עומד בסתירה ברורה למימצאים המחקריים, המבססים אפשרות כזו.

הצעה אחרת להערכת המסוגלות ההורית, המשלבת מקרים שבהם שני ההורים מתאימים לגדל את ילדיהם, מתעלמת אף היא מהאפשרות ששניהם ימשיכו במלאכתם גם אחרי הגירושין (אלמגור, 1999). גם כאן לא ברור האם העדר ההתייחסות נובע מרצון להתאים את ההצעה לעובדה שממילא בתי משפט אינם פוסקים ברוח אפשרות זו, או שהמחבר עצמו סבור כי אין בכך הגיון מקצועי.

בשולי הערותי לענין ההטייה המשפטית אביע את פליאתי הכיבד אנשי מקצוע מקדישים בכלל מזמנם וממאמציהם כדי להכין

חוות דעת לבית המשפט, כאשר ממילא ברי להם כי בית המשפט מוטה מראש להפקיד את משמורת הילדים רק בידי האם?

מסקנות והמלצות

ככלל הליך ההערכה מעורר תמיהה על גישת אלה מאנשי המקצוע המתייחסים להעדר מסוגלות-הורית כאל "תיסמונת" שיש "לאבחנה". מן השימוש במונחים אלה מבצבצת נימה של פטרוניות כלפי ההורים (וילדיהם!), וכך אף נרמז שמחפשים אחרי שורשיה של פתולוגיה כלשהי שעניינה בהעדר, או בליקוי, של המסוגלות ההורית, ולא היא! זאת, בשונה ממצב שבו בעיות נפשיות קשות וחמורות מפריעות לתיפקוד בכלל, וליכולת למלא את תפקיד ההורה כמרכיב אחד בים המרכיבים האחרים.

זאת ועוד - מספר בלתי מבוטל, בלשון המעטה, של אנשי מקצוע מתעלם מהאפשרות שהאב מסוגל להיות ההורה המשמורן, בכך הם מצביעים על האב כמי שטמון בו דוקא ליקוי המסוגלות. במלים אחרות: בנתיב שבו מתנהל מאמר זה אין כל רבותא מקצועית בגישה הפתולוגית להעדר מסוגלות, ואין רבותא מקצועית לראות את האם כאילו נטלה את כל עשרת הקבין של מסוגלות הורית, אשר ירדו לעולם.

יתרה מכך: מכיון שנסיון החיים והמחקר הפסיכולוגי מצביעים על תרומה משלימה של שני ההורים להתפתחות ילדם, יש ויש רבותא מקצועית בנקודת מוצא א-פריורית כי שניהם ממשכיכים להיות מוכשרים לגדלו גם לאחר שנפרדו זו מזו. מנקודת מוצא זו מסתבר הצורך לשנות את המצב הנוכחי בשני מישורים: בתחום ההערכה הנפשית ובמתרחש במערכת המשפטית.

ברי שהמבחנים הפסיכולוגים המקובלים אינם מודדים את יכולת ההורים לגדל את ילדיהם לפני הגירושין, כמו גם לאחריהם. כך גם באשר לשאלונים ולראיונות. דהיינו, כלים אלה מתמקדים בבני משפחה הפועלים בהווה במהלכם הסוער של הגירושין, שאז ממילא נפגע תיפקודם, ונפגמת המסוגלות ההורית, והם אף אינם מבססים מסקנות תקפות לתהליכי האינטראקציה שהתרחשו קודם לכן, ולניבויים שלאחר מכן. מכיון שכך, הרי ההגיון המקצועי מחייב להפסיק על-אתר את השימוש בכלים אלה, בודאי ובודאי כאשר שני ההורים רוצים להמשיך בתיפקודם.

מתוך כך, לפחות בתואי של מאמר זה, על אנשי מקצוע להבהיר לבית-המשפט את העדר התקפות של תהליך הערכת המסוגלות ההורית, וכי הציפיות של השופטים להמלצה דיכוטומית בענין המשמורת אינן עומדות במבחן המציאות. עם כל הכבוד

לערכאות, כבודו המקצועי של המומחה איננו מתיר לו לכוף ראשו כאגמון. וגם אם בית המשפט ממנה אותו, אחריותו המקצועית היא לבריאות הנפשית של בני המשפחה שאותם הוא התמנה להעריך.

היו שקשרו לשופטים כתרים כ'חכמה אלהית', ש'היא אותו שיקול הדעת שהם מפעילים, שמעבר לכל התסקירים, המבחנים הפסיכולוגיים וחוות הדעת המלומדות, היא שמדריכה אותם בנפתולי המסוגלות-ההורית, לפסוק לטובת הילד" (בלנק ואליצור, 1991). ברם, אף שמלאכת השופט רבת אחריות, נראה שפסיקותיו אינן נקיות מספק באשר לתקפותן בנושאים נפשיים בכלל (אורון, 1999, 2000), ובפרט בנושא המסוגלות ההורית, כמתואר במאמר זה. רוצה לומר: הגם ששופטים הוסמכו לחרוץ גורלות בנושא המשמורת, אין בעובדה זו כדי לערער ולו במשהו את חובתם להביא לכך שפסיקתם תחפוץ את הידע המקצועי.

למימושה של חובה זו נראה שיש מקום לקרוא למיפגש של אנשי מקצוע ומשפטנים, כדי לנתח את המציאות המורכבת ולהסיק מסקנות ברות-יישום, כדוגמת המיפגש שזומן בענין בארה"ב (Lamb et al, 1999).

רעיונות לגיבוש מודל משמורת במיפגש המוצע ניתן יהיה לשאוב מעקרונותיה של המשמורת המשותפת (Joint-Custody), שלפיהם הילד נמצא זמן שווה עם כל אחד מהוריו, וכל אחד משני הבתים משמש ביתו שלו לכל דבר וענין. (שלא כבמדינות אירופה וארה"ב, המצב השכיח בארץ הוא שאין מקפחים את ההורה שאיננו משמורן מזכות האפוטרופסות שלו).

לפתרון מעין זה יש בסיס בנסיונם של הילדים עצמם. נמצא, כי ביקורים תכופים וממושכים בבית האב יוצרים שיגרת משפחה, שאז אין הם חשים כאורחים הנוטים ללון כי אם כבני-בית (Curter-Smith, 1995).

בהשוואה של סוגי המשמורת הנוהגים אף הסתבר שהילדים שבעי רצון בראש ובראשונה ממשמורת משותפת, כי זו מאפשרת את המעבר החפשי בין הבתים, את המשכיותו של הקשר עם שני ההורים ואת הצימצום של תחושת הפרידה מאחד ההורים (Luepnitz, 1986). בסוג משמורת זה ילדים הפגינו הסתגלות רגשית טובה כמו ילדים ממשפחות שלא חוו גירושין, וטובה אף יותר מילדים ממשפחות "שלמות" שחיהן אינם מאושרים (Neugebauer, 1989).

אכן, גם למשמורת המשותפת בעיות יישום במציאות החיים (כמגורי הורים בערים שונות). איני ממליץ על קבלת משמורת

זו בבחינת "כזה ראה וקדש", אלא רצוני להדגיש את עקרונות היסוד שלה. בחינתם של עקרונות אלה, כאחרים, בידי אנשי מקצוע שיזמונו למיפגש שהוצע, תהווה אבן פינה בגיבוש מודל משמורת תקף לאותם הורים שבהם התמקדתי.

לאחר שיגובש מודל משמורת ראוי, יהיה צורך לבחון אותו כהלכה במציאות החיים, ולשלב את צורתו הסופית במערכת המשפט בדרך של ביטול סעיף 24 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות. סעיף זה מתיר להורים לעת פירוד "להסכים ביניהם על מי מהם תהיה האפוטרופסות לקטין, כולה או מקצתה, מי מהם יחזיק בקטין, ומה יהיו זכויות ההורה שלא יחזיק בקטין לבוא עמו במגע". במקומו ינוסח המודל כחזקה משפטית; דהיינו - חזקה היא ששני ההורים חייבים להיות האפוטרופסים של ילדם ולהחזיק בו גם לאחר שנפרדו, וההורה הטוען להפך עליו הראיה (אורון, 1996). זו, אם כן, תהא נקודת המוצא לדון בכל מקרה שאחד ההורים מתכחש לחובת ההורות, או כאשר עולה **טענה של ממש** המערערת את מילוי חובתו. סביר כי כפועל יוצא מן החזקה תפחת ההנעה 'להוכיח' שבן הזוג חסר מיומנות הורית, הֶסֶר שבדרך כלל 'מתגלה' לפתע במהלך המשפט. כך אף תפחת ותוגבל יכולת היסחיטה של מי

מקורות

אורון (אוסטרֶי), יי (1996), "טובת הילד - מס שפתיים, או עקרון מנחה?". (מכתב). שיחות, יי(2), עמ' 170-171.

אורון (אוסטרֶי), יי (1999), "הרשעה בעבירת מין גם בהיעדר תמיכה לדברי המתלוננת: תהיות ושאלות ממבט פסיכולוגי". **משטרה וחברה**, 3, עמ' 111-122.

אורון (אוסטרֶי), יי (2000), "הערות לפסק הדין בענין הרוצח דניאל עוקב - קביעה משפטית מזה ומציאות נפשית מזה?". **רפואה ומשפט**, 22, עמ' 94-99.

אלמגור, מי (1999), "הערכת מסוגלות הורית בהחלטת בית המשפט לגבי משמורת ילדים: מקומו של הפסיכולוג הקליני". **פסיכולוגיה**, ח(1), עמ' 34-49.

בלנק, ש' ואליצור, א' (1991), "ילדים בין כסאות החוק". **רפואה ומשפט**, 4, עמ' 21-25.

גופנא-פינטו, ט' (1996), **משמורת וסדרי ראייה של ילדים אחרי גירושין**. עבודת מ"א, האוניברסיטה העברית, ביה"ס לעבודה סוציאלית.

מההורים נגד משנהו במאבק להשיג השגים חומריים, תחת כותרת תמימה כמו: מזונות הקטין. גישה זו ממילא תשרש את קונפליקט הנאמנות של הילדים, שמפעפע בהם גם כאשר אין שואלים אותם עם מי ברצונם להתגורר (שם). גיבוש המודל אף יסלול את הדרך לבטל את חזקת הגיל הרך, או, למיצער, לצמצמה באופן משמעותי.

לא רק למערכת המשפט, שהיא שמרנית מעצם טבעה וטיבה, יהיה קשה להסכין לרעיון שעליו מושתתת המשמורת המשותפת. לשם כך יתבקש שינוי ערכים של ממש בחברה, ואף בעיקרון המנחה אנשי מקצוע באשר להורה המזיק פחות. ברם, נסיונם של הורים רבים בעולם בישום הרעיון, ושל אותם מעטים בארץ, מהווה תשתית של ממש לבסס עליה מודל-משמורת ברוח הרעיון המוצע, ולהיווכח שהרעיון בר-יישום במציאות החיים היומיומית (Galper, 1978. Isolina, 1997).

מן הסתם, גיבוש מודל המשמורת לא יעשה כהרף עין ובהנף קולמוס, ולא יניב פתרון אידיאלי נטול פגמים. ברם, אין להניח למצב הקיים להמשיך להתנהל כבימים ימימה, משל יש תוקף לפסקי-הדין ולהמלצות המומחים הכופים על הילדים הר כגיגית.

דביר, ר' (1990), **תפיסות עו"ס ביחס לקביעת חזקה על ילדים במשפחות בתהליכי גירושין**. אוניברסיטת חיפה, ביה"ס לעבודה סוציאלית.

דולב, ט' (1990), **יכולת למלא את תפקיד ההורים: התכן האמפירי של המושג 'מדידתו' על ידי מומחים בתחום רווחת הילד**. עבודת מ"א, האוניברסיטה העברית, ביה"ס לעבודה סוציאלית.

זכי, מ' (1992), "מודל להערכה פסיכולוגית של מסוגלות הורית: שיטות וסוגיות". **רפואה ומשפט**, 7, עמ' 30-33.

לירן, ר' (1995), **שימוש באינפורמציה ע"י מומחה בבדיקת כשרי הורות - בדיקה להערכת היכולת ההורית**. עבודת מ"א, האוניברסיטה העברית, ביה"ס לעבודה סוציאלית.

שניט, ד' (1994), "חזקת הגיל הרך בישוב סכסוכי משמורת ילדים: המשכיות, שינוי, או ביטול". **עיוני משפט**, 19 (1), עמ' 185-203.

Book two: Before the Best Interests of the Child. Part six.

Book three: In the Best Interests of the Child. Part seven.

Isolina, R. (1997), **Mom's House, Dad's House: Making Two Homes for your child**, Simon & Schuster Pub. N.Y. Ch. 9,11.

Lamb, M.E. (1981), **"The Development of Father-Infant Relationships"**, In: Lamb, M.E. (Ed) *The Role of the Father in Child Development*. A Wiley-Interscience Pub. pp-488 .459

Lamb, M.E. & Thompson, R.A. (1999), **"The Effects of Divorce and Custody Arrangements on Children's Behavior, Development, and Adjustment"**, In: Lamb, M.E. (Ed), *Parenting and Child Development in 'Nontraditional' Families*. Lawrence Erlbaum Ass. Pub. pp. 125-135.

Lamb, M.E. & Goldberg, W.A. (1982), **"The Father-Child Relationship: A Synthesis of Biological, Evolutionary, and Social Perspectives"**. In : Hoffman, L.W., Gandelman, R. & Schiffman, H.R., **Parenting: Its Causes and Consequences**. Lawrence Erlbaum Ass. Pub. pp. 55-73.

Logan, N. (1989), **"Diagnostic Assessment of Children"**, In: Craing, R.J. (Ed), *Clinical and Diagnostic Interviewing*. Jason Aronson Inc .pp. 305-321.

Luepnitz, D.A. (1983), **"A Comparison of Maternal, Paternal, and Joint Custody: Understanding the Varieties of Post Divorce Family Life"**. *J. of divorce*, 9 (3), pp. 1-12.

Lukas, S. (1993), **Where to Start and what to Ask: An Assessment handbook**. W.W. Norton & Co. Ch. 5, 6.

McLanahan, S. & Laible, D.J. (1999), **"The Consequences of Father Absence"**. In: Lamb, M.E. (Ed), *Parenting and Child Development in 'Nontraditional' Families*. Lawrence Erlbaum Ass. Pub. pp. 83-102.

Munsinger, H.L. (1994), **Uniform Child Custody Evaluation System**. Psychological Assessment Resources' Inc. USA.

שרון, ד' (1993), "שיקולים מנחים בסוגיות משמורת וסדרי ראייה". ב: הרמל ג. (עורכת), **פקיד הסעד לחוק הסעד**, הוצאת משרד העבודה והרווחה ואס"י.

Ackerman, M.J. (1995), **Clinician's Guide to Child Custody Evaluations**. John Wiley & Sons, Inc. Ch. 4-7.

Anastasi, A. (1982), **Psychological Testing**. Collier-Macmillan, Ch. 2, 4, 5, 6, 12, 17, 19.

Arendell, T. (1995), **Fathers and Divorce**, Sage Pub. Ch. 4.

Barker, P. (1990), **Clinical Interviews with Children and Adolescents**. W.W. Norton & Co. Ch. 1, 2, 4.

Billar, H.B. (1981), "Father Absence, Divorce, and Personality Development ." In: Lamb, M.E. (Ed) **The Role of the Father in Child Development**. A Wiley-Interscience Pub. pp. 489-552.

Bricklin, B. (1995), **The Custody Evaluation Handbook**. Bruner/Mazel Pub. Ch. 4-6.

Cronbach, L.J. (1984), **Essentials of Psychological Testing**. Harper & Row. Ch. 4-6, 14, 15.

Curtner-Smith, M.E. (1995), **"Assessing Children's Visitation Needs with Divorced Noncustodial Fathers"**, *Families in Society*, pp. 341-348.

Fassnacht, G. (1982), **Theory and Practice of Observing Behaviour**. Academic Press. Ch. 2, 3, 5.

Fine, S.F. & Glasser, P.H. (1996), **The First Helping Interview: Engaging the Client and Building Trust**. Sage Pub, Inc. Ch. 7.

Galper, M. (1978), **Co-Parenting: Sharing Your Child Equally**, Running Press, Pa. Ch. 4,5.

Goldstein, J., Solnit, A.J., Goldstein, S. & Freud, A. (1996), **The Best Interests of the Child**,

Book one: Beyond the Best Interests of the Child. Part two.

Russell, G. (1999), **“Primary Caregiving Fathers”**. In: Lamb, M.E. (Ed), Parenting and Child Development in ‘Nontraditional’ Families. Lawrence Erlbaum Ass. Pub. pp. 57-81.

Sagi, A. & Dvir, R. (1993), **“Value Biases of Social-Workers in Custody Disputes”**, Children and Youth Services Review, 15, pp. 27-42.

Skate, D. (1985), **Child Custody Evaluations**, Sage Pub. Ch. 5.

Stahl, P.M. (1994), **Conducting Child Custody Evaluations**, Sage Pub. Ch. 3-6, App. 2,3.

Stamp, L.E., Kunen, S. & Rock-Faucheux, A. (1997), **“Judges’ Beliefs Dealing with Child Custody Decisions”**, J. of Divorce and Remarriage, Vol. 28 (1/2), pp. 3-16.

Thompson, R.A. (1983), **“The Father’s Case in Child Disputes: The Contributions of Psychological Research”**. In: Lamb, M.E. & Sagi, A. (Ed), Fatherhood and Family Policy. Lawrence Erlbaum Ass. Pub. pp. 53-100.

Mussen, P.H., Conger, J.J., Kagan, J. & Huston, A.C. (1990), **Child Development and Personality**. Harper & Row Pub. Ch. 4, pp. 491-505.

Neugebauer, R. (1989), **“Divorce, Custody, and Visitation: The Child’s Point of View”**. J. of Divorce, 12(3/2), pp. 153-168.

Parke, R.D. & Tinsley, B.R. (1981), **“The Father’s Role in Infancy: Determinants of Involvement in Caregiving and Play”**. In: Lamb, M.E. (Ed) The Role of the Father in Child Development. A Wiley-Interscience Pub. pp. 429-457.

Pleck, J.H. (1997), **“Paternal Involvement: Levels, Sources and Consequences”**. In: Lamb, M.E. (Ed) The Role of the Father in Child Development. A Wiley-Interscience Pub. pp. 66-103.

Plumb, G.B. & Lindley, M.E. (1990), **Humanizing Child Custody Disputes**. Charles C Thomas Pub. App. 4-19.

Radin, N. & Russell, G. (1983), **“Increased Father Participation and Child Development Outcomes”**. In: Lamb, M.E. & Sagi, A. (Ed), Fatherhood and Family Policy. Lawrence Erlbaum Ass. Pub. pp. 191-218.

